

A. Unal

ULUSLARARASI
10. ÇORUM HİTİT FESTİVALI
17-21 TEMMUZ 1990

ULUSLARARASI
1. HİTİTOLOJİ KONGRESİ
BİLDİRİLERİ
(19-21 Temmuz 1990)
ÇORUM

Bu yayın,
Kültür Bakanlığı'nın maddi katkılarıyla
bastırılmıştır.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

SUNUŞ

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Kongre Başkanı

Ord. Prof. Dr. Sedat ALP..... 9

Belediye Başkanı

Dr. Turhan KILIÇÇIOĞLU 12

Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürü

M.Akif IŞIK 14

Çorum Valisi

Şevket EKİNCİ 16

BİLDİRİLER

Ord. Prof. Dr. Sedat ALP 21

Hitit Çağında Anadolu Coğrafyası;

Bazı Atılımlar ve Yeni Umutlar 21

Prof. Dr. H. OTTEN

Eski Anadolu Kültlerinin Devamlılığı

İle İlgili Bazı Düşünceler 25

Prof. Dr. Karl HECKER

Hitit Çivi Yazısının Kökeni Hakkında 43

Muazzez İLMIYE ÇİĞ

Atatürk ve Türkiye'de Çivi Yazıları

Biliminin Başlaması 64

Prof. Dr. Gernot WILHELM

Hattuša'daki Babil-Asur Okul Geleneği

Üzerine 72

HİTİTLER DEVRİ ANADOLU'SUNDA TEMİZLİKLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR; ÇİVİ YAZILI METİNLER VE ARKEOLOJİK VERİLERE GÖRE KENTELRDE HALK SAĞLIĞI VE TEMİZLİKLE İLGİLİ YAPILAR

Prof. Dr. Ahmet Ünal, Münih Ünivresitesi

Bundan tam onbir yıl önce Birinci Çorum Hitit Festivalinin tek Hititolog konuşmacısı olarak Çorum'lulara Hitit kentinin sosyal, ekonomik ve fiziki yapısıyla ilgili bilgiler vermiştim¹. O zamanlar, şimdiki araştırmamda sunacağım, kentlerin temizlik sorununa sadece bir kaç kelimeyle değinebilmiştim. Zamanın valisi sayın Nazif Demiröz ve Belediye Başkanı sayın Dr. Turhan Kılıçcıoğlu tarafından bana verilen başarı belgesini hala saklar, festivalin simgesi olan Hurri boğalı rozeti hala takarım. Çorum'la ilgili olarak her zaman birlikte taşıdığım bir şey vardır ki, o da Çorumluların dünyanın hiç bir yerinde bulunmayan kendilerine özgü o misafirperlik ve derin insan sevgileridir. Bundan dolayı bu araştırmamı Çorum halkının sıcak sevgi ve dostluk duygusuna ithaf ediyorum. Beni bu güzel Festivale davet eden sayın vali Şevket Ekinci, Türkiye'nin en temiz kentlerinden birinin Belediye Başkanlığını yapan Sayın Dr. Turhan Kılıçcıoğlu, Kültür Müdürü arkadaşım Ahmet Ertekin ve Müze Müdürü ve gene arkadaşım İsmet Ediz'e ve aralarında ve sayelerinde Hitit dünyasına gözümü açtığım tüm Çorum halkına sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Antik kentlerdeki halk sağlığı ve temizlikle ilgili kuruluş ve yapılara değin ilk düşünce, bende 1960'lı yıllarda ilk kez İtalya'daki antik Roma kenti Pompei'yi ziyaretim sırasında hasıl olmuştur. Vezüv yanardağının çıkardığı küllerin günümüze kadar koruduğu ve hemen her şeyiyle korunmuş olan bu kentin derin bir çalışma ürünü sonucu ortaya çıkan altyapı kuruluşları ve görkemli yapıları beni adeta büyülemişti. Kentin kurucuları herşeyi derinlemesine düşünmüşlerdi; tavernaların önünde kusma yerleri yapacak kadar incelikle planlamıştı herşey. Herşeyden önce o zamanlar ne olduğunu bir türlü bulup çıkaramadığım bir manzara beni çok ilgilendirmişti: ana yollarda muntazam aralıklarla iki kaldırım birbirine bağlayan ve ortalarında arabaların geçmesine olanak

1. O bildirimin bir nüshası basılması için Çorum Kültür Müdürlüğüne verilmiştir.

sağlayan oluklar bulunan taş geçit veya köprüler vardı. Daha sonra tarihçi Plinius'u okuyunca anladım ki, antik kentlerin ve dolayısıyla Pompei'nin sokakları çer-çöp ve pislikle dolu idi ve yayaların bu pisliklere diz boyu batmasını önlemek için karşıdan karşıya geçişlerde bu tür yaya geçitlerine gereksinme var idi. Bundan dolayı Pompei duvar yazılarındaki "cacator cave malum" bizi şaşırtmamaktadır.

Durum tüm Eskiçağ kavimlerinde, Hattuša ve diğer Hitit kentlerinde muhtemelen farklı değildi. Ne var ki çevre kirlenmesi ve çöp sorunu Hattuša'da o kadar büyük bir sorun yaratmamaktadır, keza burası henüz modern turistlerin istilasına uğramamıştır ve ekolojik denge henüz bozulmamış olduğundan, örenyerlerini gezen veya oraları araştıran insanların dikkati henüz bu sorunlara çekilmemektedir. Yani biz modern insanlar Hattuša'yı, aradan geçen binyılların temizleyip arıttığı o fosilleşmiş temizliğiyle görmekteyiz. Bundan başka, sarp yamaçlar, dereler ve yer yer yükselen kayalıklardan oluşan arazi yapısıyla Boğazköy-Hattuša'nın çevre temizliği açısından büyük avantajları da vardır, keza böylesine bir arazi üzerinde kurulmuş bir kentte yağmur sularının çöp ve pislikleri sokaklardan silip-süpürme olanağı vardır. Bu durum bölgesel bir benzetmede şöyle dile getirilmiştir: "Yağmur suları sokakları nasıl sidik ve pislikten arıtırsa"². Ayrıca nüfusun o kadar kalabalık olmadığı da dikkate alınmalıdır, çünkü Hitit İmparatorluk devrinde Hattuša'nın toplam nüfusu 15.000 civarında tahmin edilmektedir³.

Antik kentlerdeki evlerde tuvaletler mevcut olmadığından kent sakinleri sokak, duvar kenarları ve kent içindeki boş arsaları bu maksatla kullanmışlardır. Bu durum Boğazköy'ün Yukarı Kenti gibi dağınık iskan yerlerinde bir sorun yaratmamış olabilir. Ancak bu durum Büyükkale gibi sık iskan edilen ve etrafı surlarla çevrili yerlerde temizlik ve en başta bulaşıcı hastalıklar olmak üzere sağlık sorunları yaratmış olacaktır. Ayrıca çay, dere, çeşme ve kuyulardan sağlanan içme suları da kirlenmiş ve halk sağlığını tehdit etmiş olacaktır. Hali vakti yerinde olanlarla ve kraliyet sarayının sakinleri evlerinde veya evlere yakın çevrede eski Roma'da içleri dolia denilen gübre yığınlarına boşaltılan lasana'lara benzeyen lazımlıklar kullanmış olabilirler.

Hititlerin günlük hayatında bu konularda hemen hiç bir şey bilmediğimizden filolojik ve arkeolojik verileri bu açıdan değerlendirmekte büyük yararlar vardır. Unutmamak gerekir ki, Hititler devri Anadolu'sunda sağlıkla ilgili kuruluşlar ve tuvalet sorunu da kültür tarihinin bir parçasıdır ve titizlikle incelenmesi gerekir.

2. KBo 10.45 ay. iv 37 vd.

3. C. Mora, SMEA 18, 1977, 227-241.

Konunun çok geniş tabanlı olması nedeniyle sadece birkaç yönüyle sınırlanması gerekecektir:

1. Hititlerde temizlik kavramı ve anlayışı
2. Kentlerde içme suyu ve kanalizasyon tesisleri
3. İnsan dışkılarının atılması
4. Hitit kralının tuvalete gitmesiyle ilgili olduğu öne sürülen KUB 31.100 enstrüksiyon metninin değerlendirilmesi
5. Arkeolojik malzemenin bu açıdan değerlendirilmesi

1. Antik çağ kavimleri içinde ritüel temizliğe Hititler kadar önem veren çok az toplum vardır. Bu konuda yalnızca İbranilerle kıyaslanabilir; Amerika'da bu konuda en az 4 adet doktora tezi yazılmış⁴ ve çok sayıda araştırma yapılmıştır. Çok iyi araştırıldığı ve iyi bilindiği için bu konuyu bir tarafa bırakabiliriz. Ancak tekrar vurgulamak gerekir ki, Hitit temizlik kavramı sadece ve sadece ritüel anlamdadır. "pislik, kirlilik" demek olan Hititçe sözcük *papratar* % 95 ritüel muhtevada, yani kan davası, türlü hastalıklar, veba salgını, cinsel iktidarsızlık, kısırlık, askeri yenilgi, aile fertleri arasındaki geçimsizlikler, evlerdeki kötü ve adi ruhlar, büyü, günah, ilahi öfke, ölü ruhlarının insan yaşamını alt-üst etmesi, insanların sahtekarlığı v.s. ile birlikte, onlarla yanyana karşımıza çıkıyor. Hititler, kirlenme sonucu ortaya çıkan musibetlerden kurtulmada, tıpkı hastalık ve diğer musibetleri defetmedeki yöntemleri kullanmışlardır ki, bu da büyüdür. Burada büyüsel yöntemler arasında en yaygın kullanılan, kötülüğün başka bir şahsa aktarılması, temizleyici maddeler kullanılması, hasta insanın yerine vekalet eden bir başka şahsın kullanılması (substitution), yalvarıp yakarmak ve rüşvet vermek suretiyle tanrıların gazabını yatıştırma, analogi büyü⁵, gözle görülmeyen kötülüklerin somutlaştırılması, yok etme, önceden korunma tedbirleri alma ve hasta kişiyi güçlendirme gibi hem batıl hem de yarı tıbbi yöntemlerdir⁶, Konuyla ilgili çok güzel bir örnek KUB 7.41 + büyü metninde gözlenebilir. Bu metinde kullanılan yöntemlerden sadece pek azı tıbbi ve empiriktir, geri kalanı hep büyüsel ve telkin ile ilgilidir⁷.

Hititlere göre kirliliğin kaynağı sodomiye de içeren cinsel ilişki, sperma, tükrük, kan, aybaşı, dışık (şakkar-), hamilelik ve ölü ruhları (akkant-,

4. (J. C. Moyer, *The Concept of Ritual Purity Among the Hittites*, P. D. Brandeis 1969, 50ff.; D. H. Engelhard, *Hittite Magical Practices* Ph. D. 1970 71ff.; D.P. Wright, *Disposal of Impurity in the Priestly Writings*, 1984.

5. A. Ünal, *BMECCJ* 3, 1988, 74-85.

6. A. Ünal, *Studies in Ancient Anatolian Magical Practice: The Hittite Ritual of Hatitaššu from the City of Hurma Against Troublesome Years*, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1992.

7. Engelhard 1970 71ff.; Wright, 1984 30ff.

GIDIM) idi⁸. Kirlilik, ayinlerin ihmal edilmesi, siyah büyük yapılması ve kirlilik taşıyan nesnelerle direkt temas edilmesi sonucu da ortaya çıkabiliyordu⁹. Hititçe kehanet metinleri, kirlilik belası şeyin kaynak ve sebeplerini öğrenmek amacına yönelik sayısız fal sorularıya doludur¹⁰.

Bazen ritüel temizlikle hijyenik temizlik arasındaki farkı ayırdetmek çok zordur. Buna örnek olarak dini bir ayin sırasında oynadıkları rol gereği peynir yiyen insanlara bir bakalım: Bir tür mayalı peynir ateşin içine atılıyor ve bir değnekle közün içine bastırılıp, evrilip çeviriliyor. Sonra metin şöyle devam ediyor: "Sonra herkes bu peynirden bir parça alır ve (birbirlerinin ağızlarına) tıklarlar. Yalnızca temiz peyniri yemeleri gerekir; kirli peyniri yiyemezler, onu yemek doğru değildir"¹¹. Burada temiz peynirden kasıt, kızartma esnasında küle, köze bulanmamış veya yanıp kömürleşmemiş peynirdir. Görülüyor ki, başka metin yerlerinde çoğunlukla insan dışığıyla ilgili olarak karşımıza çıkan şaknuwant-sözcüğü burada "kül ve köze bulanmış" veya "yanmış" anlamına gelmektedir. Bu ve buna benzer çetrefil durumlar, ölü dillerin okunup doğru olarak yorumlanmalarını zorlaştırmaktadır.

Babil dünyasındaki BIT RIMKI'lere benzemesi gekeren yunaklar¹² veya banyo küveti denilen nesnelerin kazılarda bulunmuş olması¹³ ve metinlerde sık sık dini ayinlerin başlamasından önce veya özellikle cinsi temastan sonra yıkanma, yıkama (arra-) ve banyo yapmaya (warp-) atıflarda bulunulması, Hititlerin ritüel temizlik yanında fiziki ve hijyenik temizliğe de aynı önemi vermiş olduklarının bir kanıtı olabilir; ne var ki budurum yanıltıcıdır, çünkü bu kayıtların hepsi de ayinlerle ilgilidir. Şimdi çok titiz ve görünüşte temizlik düşkünü bir Hitit kralının bir enstrüksiyon metninde su taşıyıcılarına yönelik, temiz su taşımalarıyla ilgili verdiği buyruklara bir bakalım: Temiz sudan buradaki kasıt, suyun süzülmüş ve insan kıllarında ari olmasıdır¹⁴. Aynı metinde aşçıların tanrılara dışık (zakkar) ve sidikli (: du-ú-ur, iii 62ff.) yiyecek maddeleri sunmamaları buyrulmaktadır. Köpek ve domuzların mutfak alet-edavatına yaklaşmaması da istenmektedir (iii 64vd.); hititlerin günümüz Türkiye'sindeki gibi bu her iki hayvanı da pis addettiklerini biliyoruz (bk.

8. J.C. Moyer, *The Concept of Ritual Purity Among the Hittites*, Ph. D. Brandeis 1969, 50ff.

9. D.H. Engelhard, *Hittite Magical Practices* Ph. D. 1970 71ff.

10. A. Ünal, TH 6 1978 16f.; idem *Hitit Sarayındaki Entrikalar* 1983 8f.

11. KUB 45.49 iv? 8-10 (Bo 7051 vi? olarak, H. Otten, StBoT 15 (1971) 29). (8) ... nu GA.KIN.AG IM-ZU šu-up-pa-a-e-eš (9) [az-lzi-kán-zi ša-ak-nu-wa-an-te-eš-ma (10) [Ú]-UL a-da-an-zi Ú-UL a-a-ra.

12. A. Salonen, *Die Hausgeräte des alten Mesopotamien* 1965, 7811.; Moyer *Ritual Purity* 85f.

13. URUDU warpuwaš veya warpuwaš URUDU, metin yerleri için bk. S. Koşak, TH 10 1982 244; J. SiegelovEa, *Hethitische Verwaltungspraxis* 1986 627.

14. KUUB 13.3; krş. ayrıca kırık KUB 35.2 (+) KUB 35.4 iii 1-2'deki saç ve riton kayıtlarıyla.

fal metni KUB 5.7 öy. 35). Bir kez kirlenince artık temizlenmesi mümkün olmayan ağaçtan ve pişmiş topraktan (GIR) kap kaçağın atılıp yok edilmesi gerekiyordu. Buna karşın madeni, özellikle tunçtan kaplar temizlendikten sonra tekrar kullanılabilirdi¹⁵. Pis hayvanların bu kapları siddikleriyle kirl ettikleri düşünülürse, bu temizlik yönteminin taşıdığı anlam ortaya çıkar. Hudut beylerine (BEL MADGALTİ) yönelik enstrüksiyonlarda harman işçilerinin, sığır, küçükbaş hayvan, at ve merkeplerin yerleşim yerlerine sokulmalarının yasaklanması¹⁶ benzer temizlik kaideleriyle ilgili olup olmadığını bilmiyoruz. Rahiplere yönelik başka bir enstrüksiyonda kraliyet mutfağının temizliğine değgin benzer emirler yer almaktadır (KUB 13.4). Şimdi tıp ve hijiyeni açısından su veya yemeklere karışan insan kıl veya saçlarının bulaşıcı bir hastalık taşımadığı bilindiğine göre, basit güncel yaşamla ilgili ve herkesin kendiliğinden dikkat etmesi gereken bu kuralların dini yasak ve tabular şekline sokulmasını nasıl açıklamak gerekecektir? Kanatımca tek açıklama yolu, Hititlerde hijiyenik kuralların eksik olmasıdır, yani bu tür olaylar güncel yaşamda çok sık ortaya çıkabiliyordu ki, bunların bizzat yasaklayıcı kurallarla önlenmesi gerekiyordu; pisliklerle dolu bir ortamda ise her zaman ulaşılması güç dini, hijiyenik ve bedensel temizliğin ulvi bir ideal olarak çok yüksek bir yeri var idi.

Hitit tıbbı ile uzun süre uğraşlarım ve yaptığım araştırmalar bir kez daha göstermiştir ki, Hititlerde kelimenin gerçek anlamında "tıp" denebilecek bir uygulama yok idi. M.A. Dinçol tarafından şahsıma karşı polemik konusu yapılan¹⁷ Hititlerde gerçek tıp var mıydı sorusuna bugün gene hayır diyorum ve aradan geçen 12 sene sonra Hititlerin tıp konusundaki tek katkıları, bulaşıcı hastalıkların bulunduğu kentleri boşaltmak olduğunu tekrarlamakla yetiniyorum¹⁸. Modern anlamda tıbdaki bu boşluğu büyük çapta büyücüler doldurmuştur¹⁹. Hekimlikle uğraşan mütehasşsılar ise daha ziyade kocakarı ilaçlarıyla tedavi yöntemleri uygulamışlar ve Mezopotamya ve Mısır tıbbını körü körüne taklit etmişlerdir. Hastalıkların tıbbi esaslara göre tedavisinde bu büyücüler hekimlerden daha etkin idiler, çünkü uyguladıkları yöntemlerin hiç olmazsa bazıları yüzyıllar boyu süren deneyim ve sınamalara dayanıyordu ve bundan dolayı tıba daha yakın idi²⁰. Hititçe tıbbi, dini

15. D.P. Wright, *Disposal* 105vd.

16. *Bel madgalti A i 7-8*, Von Schuler, *HDA* 1957 41.

17. *Belleten* 193 (1985) 6vd.

18. A. Ünal, *Belleten* 175 (1980) 475 vd.

19. Detaylar için bk. A. Ünal, *BMECCJ* 3 (1988) 52vd.; ve aynı yazar, *Studies in Ancient Anatolian Magical Practices: The Hittite Ritual of Hatitaššu from the City of Hurma Against Troublesome Years*, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1992.

20. C. Burde, *StBoT* 19 1974; Ünal, *Belleten* 175 1980 485ff. ve Münih Üniversitesinde "Magie und Hausmedizin" konusunda 1989'da verdiğim ve baskıda olan bildirim.

ve tarihi metinlerde sözü edilen çok sayıda hastalık ve vebaların gerçek sebebi muhakkak ki hijiyenik kurallara riayet edilmemesidir. Yalnız ne tuhaftır ki, metinlerde nesnel anlamda pisliğin bu musibetlerin asıl kaynağı olduğuna dair hiç bir kayıt yoktur. Burada bozulmuş gıda maddeleri yedikleri için zehirlendikleri anlaşılan insanları tedaviyi amaçlayan Ammihatna'nın majik ritüelindeki duruma bir bakalım (KBo 5.2). Tamamen tıbbi veya biyolojik olan zehirlenmenin tedavisinde tamı tamına siyah büyü yöntemleri uygulanmıştır.

2. Kentlerdeki içme suyu ve kanalizasyonlar

Temiz içme suyu şebekeleri ve sulama kanalları döşenmesi kent altyapı kuruluşlarının ayrılmaz öğelerindendir. Ta neolitik çağlarda ortaya çıkan yerleşik hayata geçiş sırasında kent ve köy kurumuna uygun yerlerin seçiminde su kaynaklarının bulunması ilk şartlardan birisi olmuştur. Doğal su kaynakları ve rezervleri açısından Boğazköy'ün avantajları çok büyük olmuştur, çünkü burada Büyükkaya ve Yazır Derelerine ek olarak şehir hudutları içersinde Yerkapı'nın güneyindeki dere, Ağaç denizindeki kaynaklar, Kral Kapısı yakınındaki modern çeşme, Kızlarkayası Deresi, Büyükkale'nin kuzey yamacındaki kaynak ve Büyük Tapınağın güneyindeki kuyu, Yerkapı'nın arkasındaki şifalı su kaynağı, Gölün Akkayası yakınındaki çeşme gibi çok sayıda su kaynakları mevcuttur. Tüm bu kaynaklar yıl boyunca kurumamaktadır ve suları içilebilir. İklim şartlarının bugünkünden farklı olması nedeniyle²¹ Eskiçağlarda bu kaynakların sayısının çok daha fazla olduğunda kuşku yoktur. Bu doğal kaynaklara ek olarak Hititler Büyükkale ve Aşağı Şehirde bugün dahi görülebilen suni su depoları, sisternler ve kuyular yapmışlardır. Her türlü doğal ve su kaynağından yoksun Büyükkale sakinleri için bu suların önemi çok daha büyüktü (bk. aşağıda).

Metinlerde kentlere temiz su sağlamakla ilgili kayıtlar maalesef hemen yok denecek kadar azdır. Su kanalları (amiyara- = PA₅, HIRITUM) yapımıyla ilgili kayıtlar ne yazık ki tek anlamlı değildir, yani bu kanalların temiz sular mı yoksa kanalizasyon teşkilatı için mi yoksa kentlerin savunulmasında kullanılan hendekler olarak mı yapıldıkları belirtilmemektedir. HIRATUM'un Akadçada "kale hendeği" anlamı vardır. Bundan dolayı bu kanallara belirli bir fonksiyon atfedilirken dikkatli olmak gerekir. Yukardaki enstrüksiyon metni başkent Hattuša'da Labarna kuyusu diye bir su kaynağının var olduğunu belirtiyor ki, bu da herhalde Kral kapısına varmadan önce bugünkü modern yolun sağ tarafında kalan modern çeşmeyi besleyen su kaynağıyla aynı olsa gerektir. Labarna adı (Hitit büyük krallarının kullandıkları ad) Büyükkale'deki kraliyet saray ve

21. Doğal çevre ve ormanlar, bitki örtüsü ve hayvanlar konusunda bk. A. Ünal, Or 54 (1985) 423 vd.

merkezine, yani Labarna'nın oturduğu yere yakınlığı dolayısıyla verilmiş olabilir. Hitit kanunlarının 25. maddesi küp, sistern veya gölet anlamlarından birine tekabül etmesi gereken bir su kaynağının kasten kirletilmesinden söz ediyor. Ancak bu su kaynağının ne işe yaradığını bilemiyoruz. Gene kanunlarda (madde 102) bir gölcükten kereste alınması veya Belediye Başkanları (HAZANNU) enstrüksiyununda (KBo 13.58 iii 18-20) bu gölcüklerin temizlenmesi kayıtlarının gerçek anlamları muammalıdır. Bu kuruluşlardan hiç olmazsa bazılarının hayvanların su içtikleri yalaklar veya içme suyu sağlayan çeşmeler oldukları kabul edilebilir. Hititçe'de genel anlamda "pınar, çeşme, kuyu, su kaynağı" anlamına gelen altanni-, TÚL, wattaru- v.s.'nin kentlerdeki temiz su kaynak ve şebekeleriyle ilişkiye geçirilememesi hem düşündürücü, hem de üzücüdür.

Zaten genellikle höyüklerin tepesinde veya sarp tepelerin zirvesinde kurulmuş olan Hitit kentlerinde, su pompalama tekniği veya su kemerleri inşaatı olmadan, akar su sağlama olanağının kesinlikle olamayacağı açıktır ve bundan dolayı filolojik ve arkeolojik malzeme arasında su şebekeleriyle ilgili kayıt aramının boşuna olduğu kabul edilmelidir.

İşte Boğaköy'ün Akroplü Büyükkale böyle sarp bir tepe ve kayalık üstünde yer almaktadır. Ancak Boğaköy Güney Kale'de 1990'da açığa çıkarılan büyük havuz ve 1991 sonbaharında bu havuza kent dışından su sağlayan taş su kanallarının keşfedilmiş olması bir istisnadır ve gelecek araştırmalar bu büyük havuzun ne işe yaradığını gösterecektir. Yalnızca kentlerin tepe veya höyük eteğindeki yerleşim yerlerinde veya çoğunlukla kent surları dışında kalan aşağı şehirlerde su kanal ve şebekeleri kurmak mümkün olmuştur. Bu kısımlar ise Hitit arkeolojisinde maalesef üvey evlat muamelesi görmüş, hemen hiç araştırılmamış sahalardır. Bu konuda da gene ilerdeki araştırma sonuçlarını beklemekten başka çaremiz yoktur.

Öyle gözüküyor ki, gerek metinlerde ve gerek yukarda sözü edilen Güney Kale'deki kanal ve havuz dışındaki su kanallarıyla ilgili tüm arkeoloji buluntuların kanalizasyon sistemi olarak yorumlanması gerekecektir. Bel madgalti enstrüksiyonuna göre yunaklar, "sakiler ikametgahı" ve "Kapı Yapısı" ile ilgili olarak geçen ve ya bu evlere temiz su sağlayan veya bu evlerdeki kirli suları arıtmaya yarayan (bel madgalti A ii 21-23) ve A. Kammenhuber tarafından yanlışlıkla GIŞPISÂR/ŞEN ile identifiye edilen GIŞartahhi²² ve GIŞPISÂN²³ sözcüğünün anlamı kesin olarak sadece eğer bu kanalların kaynağı bizi temiz su kaynaklarına götürürse içme suyu kanalları olarak anlaşılmalıdır. 1991'de Güney Kale'de bulunan ve

22. A. Kammenhuber, HW2 s.v., s. H.A? Hofner, BiOr 40 1983 416.

23. Sedat Erkut'a göre bu Sumerogramın Hititçe karşılığı huḫurtalla'dır, belleten 199: 11ff.

bizi bir gün Boğazköy'ün güneyindeki temiz su kaynaklarından birine götürecek olan su kanalı buna en güzel örnektir. Ancak burada da karşımıza çıkan soru, bu kanalın beslediği büyük havuzun acaba içme suyu tesisi mi, yoksa bir kültle mi ilgili olduğudur. Görüldüğü gibi muammalı soruların ardı arkası bir türlü gelmiyor.

3. İnsan dışıklarının arıtılması sorunu: Tuvalet artıklarının bertaraf edilmesiyle ilgili kayıtların Hitit metinlerine geçmiş olması beklenemez. Elbette bu konuda bazı kayıtlar vardır, ama bunların muhtevası açık değildir. Bu konuyu araştırırken biz semasiyolojik bir grup oluşturan şu sözcüklerin metinlerdeki içeriklerini araştırarak işe başladık: arra- "yıkamak, yıkanmak", huššelli- "kil, balçık çukuru" (bk. aşağıda), kamarš- "sıçmak", DUGkalti- "lazımlık, hela, gullakuwant- "?²⁴, gullant(i)²⁵- gullant(i) "lazımlık?", paprai- "kirlenmek", papratar "kirlilik", šakkar-/zakkar- "dışık, ters", sakniya-/šaknuwant- "sıçmak"²⁶, šalpa- "köpek pisliliği", : dur "sidik"²⁷, GIŠŠU2.A "sandalye, oturak", warp- "banyo yapmak". Ne yazık ki, bu kelimelerden çok azı konumuza ışık tutabilecek bilgileri vermektir ve biz bu araştırmamızda sadece az sayıdaki bu kelimelerle ilgileneceğiz. Burada hemen huššelli-/huššulli- kelimesinin konumuz dışında tutulması gerektiğinin vurgulanması gerekir, keza, aşağıda görüleceği gibi bunun septik çukurla hiç bir ilgisi yoktur.

Konuya, normal insanların günlük yaşamıyla ilgili olmamasına rağmen kraliyet muhafız askerlerinin tuvalete gitmelerini sıkı kurallara bağlayan meşhur IBoT 1.36 i 33vd. MEŠEDI entrüksiyonundan bir pasajla başlayalım:

IBoT 1.36 i 33/47: LÚMEŠEDI-ya-kán ZI-it a-aš-ka (Ú-UL-pát pa-iz-z) i ma -a-na-an-za-kán (34) še-e-hu-na-an-za-pát ta-ma-a-aš-zi na-a[š A-JNA LÚMEŠEDUTIM hu-u-ma-an-da-a-aš (35) EGIR-an hu-wa-a-i nu-uš-ši ku-is LÚ[MEŠE]DI pí-ra-aš-ši-it ar-ta-ri (36) nu-uš-ši te-iz-zi DUGkal-ti-ya-wa kat-ta-an pa-i-mi a-pa-a-sa pa-ra-a da-me-ta-ni (37) LÚMEŠEDI te-i-zi a-pa-aš pa-na-a LUÚtar-ri-ya-na-al-li te-is-zi (38) LUÚtar-ri-ya-na-al-li-iš-ma LÚdu-ya-na-al-li te-iz-zi (39) LÚdu-ya-na-al-li-iš-ma A-NA UGULA 10 MEŠEDI te-iz-zi ma-a-an LÚMEŠEDI-ya (40) ha-an-da-it-ta-ri ŠA LÚMEŠEDI-as É[hi-i-]li e-eš-zi na-a[t

24. T.S. Frymer-Kensky, *The Judicial Ordeal in the Ancient Near East I*, Ph. D. Yale 1977 234; J. A. van Windekens, *ArOr* 57 1989 336.

25. Krş. H. C. Melchert, *JCS* 35 1983 138ff. bu kelimeyi KUB 7.1 i 1 vd.'ına dayanarak ortasında tuvalet vasfesi gören bir delik olan bir oturak olarak anlamak istemektedir; ancak NINDA gullanti- ekmek adının (KBo 10.37 i 22, iii 18, 29, H.A. Hoffner, *Alimenta* 1974 205 vd.) böyle bir yoruma karşı olduğu kesindir; Hititler gibi sembolik kavramlara düşkün bir toplumda tuvaletle ilgili bir kelimenin bir ekmek adı olarak ta kullanılması nasıl açıklanabilir?

26. J. Friedrich, *ArOr* 6 1933 265ff.

27. J. Puhvel, *Fs Laroche* 1979 297ff.

UGJULA [10 MEŞEDİ] (41) A-NA GAL MEŞEDİ-ya ar-nu-uz-zi DUG-
kal-ti-ya-wa-ra-aş kat-ta-an pa-iz-zi (42) GAL MEŞEDİ te-iz-zi pa-id-
du-wa-ra-aş ma-a-an-za-kán ga-ma-ar-şu-wa-an-za-ma ku-in ta-
ma-aş-zi nu a-ra-aş a-ri te-iz-zi (te tar) (44) nu-uş-şa-an a-pa-at-ta
A-NA GAL.MEŞEDİ a-ri še-e-ḫu-na-wa-ra-aş pa-iz-zi (45) nu GAL
MEŞEDİ te-iz-zi pa-id-du-wa-ra-aş LÜMEŞEDİ-ma mu-iş še-ḫu-na
pa-iz-zi (46) DUTUŞI -şa-an-za kap-pu-u-iz-zi nu-uş-şa-an še-e-ḫu-
na-aş-şa ut-tar I-NA ÉGALLIM a-ri (47) ZI-it-ma-aş-kán pa-ra-a Ú-UL
pa-iz-zi²⁸:

"Nöbetçi kendi iradesiyle dışarıya (küçük abteste) [gitmesin]. Eğer o sıkışır, diğer nöbetçilerin arkasından geçsin ve (bunu) yakınındaki [nöb]etçiye bildirsin: 'Tuvalete gitmem gerek'. Bu (nöbetçi) bu isteği diğerine ulaştıracak, o da bir üçüncüsüne ulaştıracaktır. Ancak üçüncü ada onbaşıya iletecektir. Eğer nöbetçi subayı orada bulunuyor ise, yani nöbetçiler avlusunda ise, onbaşı (haberi) nöbetçi subayına da iletecektir: 'O (nöbetçi) tuvalete gitmek istiyor'. Nöbetçi subayı 'gitsin!' diyecek. Ama eğer onun büyük abdesti gelmişse, biri diğerine söylesin, (ta ki haber) nöbetçi subayına varıncaya dek: 'O büyük abdeste gidecekmiş'. Nöbetçi subayı 'gitsin!' diyecek. Kral tuvalete giden nöbetçi(lerin adlarını) bilmek ister; bundan dolayı büyük abdeste gitme olayının saraya rapor edilmesi gerekir. (Sakın hiç im) kendi irade-siyle tuvalete gitmesin!"

Bu metinde sözü edilen tuvalet müştemulatına "kap, lazımlık" (DUGkalti-) deniyor. Ancak DUDkalti-'nin dini ayinler sırasında başka pratik maksatlar için kullanıldığına dair elimizde çok sayıda kanıtlar var. Tuvalete gitme meselesinin bu enstrüksiyonda bu kadar detaylara varıncaya kadar işlenmesine gelince: Bunun sebebi herhalde her toplumda yaygın olan bir alışkanlıkla ilgili olacaktır, yani askerlerin tuvalete gitme baha-nesiyle kaytarmalarını ve asıl görevlerini ihmal etmelerini önlemek.

İkinci metin yeri çok kırıktır ve "Falan falanın tuvalete gitmesi gerek" cümlesinden ibarettir²⁹.

Üçüncü metin yerimiz bir ayin metninden gelmekte olup daha detaylıdır ve bundan dolayı yakinen incelemeye değer³⁰. Ben burada sadece me-tinle ilgili kendi yorumumu vereceğim, Güterbock Lebrun, Puhvel ve Moore'un ileri sürdükleri varsayımlarla uğraşmayacağım³¹:

28. En son H. G. Güterbock-T. P. J. van den Hout tarafından yayınlanmıştır: *The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard* 1991, 8vd.

29. KUB 35.132 iii 7.

30. KUB 30.31 + i 1vd.

31. R. Lebrun, *Hethitica* 2 1977 95, 110; J. Puhvel, *Fs Laroche* 303f.; G.C. Moore, *JAOS* 102 1982 180.

kuitman-kán DUTU-uš upzi nu LUGAL SAL.LUGAL SAL.LUGAL
URUḪattuši šakniyanzi na-at-za arḫayan ešandari maḫḫan-ma-kán
DUTU-uš upzi ape-ma INA URUKizzuwatna INA É DIŠKUR Ešınapšiya
katmaršitti maḫḫan-makán ANA UDMI 21/2 kupeššar 5 wakšur
paizzi nu-za LUGAL SAL.LUGAL warpanzi namma apedani UD-ti
UL kuitki ienzi

Bu metin yeri kraliyet çiftinin Ḫattuša'dan Kizzuwatna'ya (Adana bölgesi) yapacakları dini bir geziyle ilgilidir. Pek fazla algılayamadığımız tuhaf bir takım dini nedenlerden ötürü, kraliyet ailesinin nasıl, ne zaman ve nerede abdeste gidebilecekleri kurallara bağlanmıştır. Onların tuvalette ayrı ayrı oturmaları gerektiği dahi vurgulanmış. Boğazköy'den Adana'ya yapılacak bir kült seyahatinin en az üç gün süreceği dikkate alındığında, bu kuralların sadece gezinin başladığı Ḫattuša ile, bittiği Kizzuwatna'yı kapsamış olduğu kesindir, yani iki istasyon arasındaki konaklamalar dikkate alınmamıştır. Durum böyle olunca, Güterbock'un yaptığı gibi, Ḫattuša-Boğazköy'de bir "Kizzuwatna mahallesi"nin varlığını öne sürmek veya Moore'un yaptığı gibi cümlede öznelere değiştiğini veya Puhvel gibi burada "İmparatorluğun istasyonları arasında mikrokosmik bir gezi" kabul etmenin yeri kalmayacaktır. Konumuz açısından bu metin yerinin asıl önemi bu detaylar değil, Ḫattuša'da ve başka yerlerde kral ve kraliçenin ayrı ayrı oturdukları tuvaletlerin bulunduğudur. Bundan, başkent Ḫattuša'da modern anlamda kadın ve erkek tuvaletlerinin bulunduğu sonucunu çıkarmak ibraz çelişkili olabilir. Tapınak ve tapınağın bir kısmını oluşturan šınapši- evinde bu türden tuvaletler yer almış olabilir, çünkü kraliyet çifti gün doğuşunda orada tuvalete gidiyorlar. šınapši- anlamı pek bilinmeyen Hurrice veya Kizzuwatnaca bir kelimedir³². Laroche bu sözcüğü "kapı binası, propilon" ('hıllammar) ile eşitlemektedir³³. Detaylı bir çalışma F. G. Pieri tarafından yapılmışsa da, bu bayan šınapši-'nin hamile kadınlarla ilgili olarak bir yapının bir bölümü mü, yoksa tapınakların bir parçası olarak yer altı dünyasıyla mı ilgili olduğu arasında bir karar verememektedir³⁴.

Başka bir metin ise ayin metinlerinden çok yakından tanıdığımız GAL (Hititçe aššuzeri-) içki kabının dahi gerektiğinde lazımlık olarak kullanıldığını yazmaktadır.

KUB 10.60 1-6'da ise yorumlanması güç bir kayıt vardır: LÚMEŠ GIŠBANŠUR šaknaš paršur LUGAL-i tianzi LU.MEŠwalahḫiyališ ḫarḫarae KÚ.BABBAR walḫi udanzi [...] peššiškanzi. Buna göre tanrılara "dışkıtan yapılmış bir türlü" (šaknaš) sunulmaktadır. Ne var ki defalarca vurgu-

32b A. Goetze, *Kizzuwatna* 1940 6 altnot 22.

33. LH 1980 234.

34. La Colombaria 47 1982 3ff.; bk. ayrıca G. Beckman, *StBoT* 29, 1983, 113.

ladığımız gibi, ritüel temizliğe bu kadar düşkün Hittitlerin böyle bir şeyi yapmayacakları kesin olduğundan, buradaki şakna-kelimesi için başka bir anlam kabul etmek gerekecekti^{35r}.

4. Son olarak aşağıda şimdiye kadar başka bir benzeri bulunmayan, yanlışlıkla tüm araştırmalarda kralın tuvalete gitmesiyle ilgili görülen, tuhaf ve ünik enstrüksiyon metni KUB 31.100 ile ilgili kendi yorum ve düşüncelerimi sunacağım. Yani bu metni arkeolojik açıdan okuyup yeniden değerlendireceğim. Aşağıda görüleceği gibi çok önemli ve değerli yeni kelime ve yorumlarla karşılaşacağız ve metnin şimdiye dek belirlendiği gibi kralın tuvalete gitmesiyle hiç ilgili olmadığı hemencecik görülecektir.

Gerçekte KUB 31.100 CTH 275 ebediyete intikal edecek şekilde inşa edilmesi buyurulan ve nasıl bir yapı olduğu bilinmeyen bir yapıyla ilgili bir enstrüksiyon ve protokol metnidir³⁶; H.G. Güterbock ve diğer araştırmacılar tarafından ileri sürüldüğü gibi kralın dışığının bertaraf edilmesiyle³⁷ hiç ilişkisi yoktur. metin daha ziyade başkent Hattuša'nın Büyükkale'sinde çöpler veya küllerin (haš(š)u-) temizlenmesi sırasında dikkat edilmesi gereken konularla ilgilidir (bk. aşağıda). Aşağıda önce metnin transkripsiyonunu vereceğim, sonra da yorumunu yapacağım:

KUB 31.100 öy.? 1/26: x-x-za-ma ku-it-laa[h-...š] (2) ku-i-e-eš nu GIŠIG-an-na GIŠ-...(basamak veya merdiven beklenebilir) (3) [EG]IR-pa-ne-u-wa-aḥ-ḥa-an e-eš-tu (eš) [...] (4) a-ša-an-du nam-ma še-ir li-e x[-...] (5) nu-ut-ta EGIR-an ar-ḥa li-e x[-...] // (6) URUḥa-at-tu-ši-ya[ká]n ku-e-ku-e x[-...] (7) ḥu-u-ma-an-da-a-aš EG[IR-a]n ar-ḥu-ut [...] (8) ú-e-te-eš-kán-zi na-at EGIR-an [ar-ḥu-utš...] (9) ḥu-te-ik-ki-iš-kan-du (ḥutekka-, ḥutekišk-, Dressler 235) ú-e-te-eš-ká[n-du ...] // (10) na-at ŠA EGIR.UDM^l u2-e-tum-mar e-eš[-tu ...] (11) ḥu-u-te-ik-ki-iš-kan-du (ḥutekka) EGIR-an-da-ma [...] (12) ma-ak-nu-uš-kán[-du] // (13) n[am-ma] a ? ku-in [...]ar-ḥi-inš x[-...] (14) ḥu-u-iš-kán-d[u ...]-ša-at-ta[- ...] (15) nu[-za] ar[-...-ḥ]u-u-ma-an-ti-ya QA-TAM-MA [...] // (16) I-NA É URUḥa-ad-du-šu-an an-d)a ? ku-i-e-eš DUB na-aš a-ra-aḥ-z[e-na- ...] (17) nu-uš tal-za-a[h-ḥ-an-z]i š zi-in-ni [zinna] nam-ma ^Š-TU KÁ.GAL-a[z ...] (18) ku-i-e-eš x-x-x-aš ? a-pu-u-uš-ša ú-e-te nu-uš-kán x[-...] (19) [I]Š-TU KÁ.GAL-x-x-aš I-NA É URUḥa-ad-du-ša-an an[-da....] (20) [a-r]a-aḥ-ze -na[-...]-x-a-še ḥa-pal-li-ya-an-da na-an[-...] (21) [na-a]t ḥu-u-m[a-a]n zi-in[-ni (zinna)]

35. Krş. Moyer, *Ritual Purity* 7, KUB 13.4 iii 80 ile ilgili olarak; E. Neu, *StBoT* 26 1983 154 Anm. 458; Puhvel, *op. cit.* 302 ise bu metin yerini tamamen başka yorumlamaktadır.

36. A. Ünal, *Belleten* 205 1989 1470 ve 34. *RAI* İstanbul, Ankara 1992.

37. *Oriens* 10 1957 353; cf. also W. Dressler, *Studien zur verb. Pluralität* 1968 235f.; Moyer, *Ritual Purity* 74, 88; Pieri, *La Colombaria* 47 29ff.; CHD s. v. maknu-.

// (22) [ma-a-an ..š ú]-e-te-eš-ki-ši? (wete) iš-ki-iš-ki-ak-ka ? u[-...] (23) [...-] x-x hu-it-ti-ya-an-zi na-aš an-da [...] (24) [...] hu-u-te-eš-kán-zi or hu-u-ru-te-eškán-zi (huldai- veya ħurutai-?) [...] // (26) [ma-a-an-z]a ħu-it-ti-ya-u-wa-a[n-zi zi.in.ni ?] (27) [... u-wa-a]n-zi zi-in-n[a...] (28) [...]x[-...] kırık

KUB 31.100 ay. (1) [...]xan[-...] (2) [...] li-e ku-iš-ki i-iš-kat-ta [...] // (3) [...] ħa-aĥ-ra-an-na-aš-ša GIŠTIRHI.A GIŠKIRI₆HI.A [...] (4) [.b..] na-aš T LHI.A-aš ku-ut-ta-aš (kutta) EGIR-an ša-ra-a x[-...] (5) [...]t-ri-na-ya ? še-ir l-NA ĤUR.SAG-na-a-za[...] (6) [šal-la-i ħu-uš-še-el-]li-ya-ya-ša-an³⁸ an-da li-e ka-ma[ar-šu- ...?] (7) [l-NA URUĤa-add]u-ša-kán an-da li-e pe-eš-ši-iš[-ten] // (8) [nu] ka-ma-ar-šu-wa-aš ud-da-ni-i (uddar) me-ik-ki na-aĥ-ša-an-t[e-eš e-eš-ten] (9) [nam-m]a-kanš URUĤa-at-tu-šše-ir ħa-aššu-uš li-e i[š-ħu-wa-at-ten] (10) [n]a-aš-ta [ħa-aš]-šu-uš kat-ta šal-la-a-i ħu-uš-ši-li-pát³⁹ [iš-ħu-wa-at-ten?]⁴⁰ // (11) nam-ma ku-i-e-eš ku-i-e-eš ku-e-lu-wa-ni-eš še-in É.G[AL ...] (12) ku-i-e-eš nam-ma ku-i-e-eš ku-wa-pi nu-uš ħu-u-ma-an-du[-uš ...] (13) wa-na-al-li-iš-kán-du⁴¹ iš-tal-i-iš-kán[-du] // (14) [šu-me-eš-]kán ku-i-e-eš ku-i-e-eš GIŠKIRI₆.GEŠTIN³²HI.A GIŠti-i-e[-eš-šar (tieššar)] (15) [...] še-ir na-at ħu-u-ma-an-da wa-aĥ-nu-ma-an[-du] (16) [... GIŠti-i-e-eš-šar ħu-u-ma-an x-mi-ya[...] (17) e-e[š-tu ? (eš) ... -šiu-ma šu-u-ri-ya-u-wa-an-z[i ...] // (18) x-x[-...iš]-ħa-ma-an-te-eš x[-...-]x[-...] (19) x-x[-...]-x- x a-ra-aĥ-z[é-na- ...] (20) x-x[-...]-x-x-x[-...] (21) x[-... (22) x-x[-...] (23) ħa-x-x-x[- ?] (24) [....-]x[-.....] kırık

Yukarda transkripsiyonu verilen KUB 31.100 maalesef bize çok kötü korunmuş olarak gelmiştir. Tabletın sathı tamamen aşınmış ve silinmiş olduğundan bazı yerlerin okunmasında çok güçlük çekilmektedir. Sık sık tekrarlanan çabalar sonucu bu kırık tableti en doğru şekilde okuyup aşağıda vereceğim içeriğini değerlendirdiğimi sanıyorum. Tabletın başka bir benzerinin olmaması nedeniyle güçlkle okunabilen kelimelerden bazıları ya sadece bu metinde bulunmakta (hapax) veya diğer metinlerde çok az yer almaktadır ve bundan dolayı yorumlanması ve anlam verilmesi zorlaşmaktadır. Bu kelimelerden bazıları şunlardır: ħutekka-/ħutetišk- öy. 9, talzaĥ-(?) öy. 17, ĥappalliya- öy. 20, ĥuldai- veya ĥurutai-(?) ¥. 24, kueluwana- ay. 11, wanallai- ay. 13, šuriya- ay. 17. Aşağıda bunların bazılarına anlam vermeye çalışacağım. İyi bir talih eseri şunu anlıyoruz ki, metin bir değil birden çok konuya ilişkin olarak buyruklar vermektedir. Kırık ve öktü korunmuş bu haliyle metnin tam

38. -identiye partikeli -pát yüzünden ĥušelli-'nin daha önce zikredilmiş olması gerektiğinden ve satır 10'a dayanarak tamamlanmış ve okunmuştur.

39. J.Puhvel, *Fs Laroche* 1979 303 "büyük kraliyet septik çukuru" olarak çeviriyor.

40. işĥuwai- için bk. aşağıda.

41. wanallai- için L.A. Hoffner, *JCS* 29 1977 152 n. 3'de çeviri vermemektedir.

bir çevirisini vermek mümkün olmadığından, geniş yorumlu bir özetini vereceğim:

Metin en başta bir veya bir çok kentlerdeki yapıların inşaatıyla ilgili buyruklar içermektedir⁴². Tarafımdan işlenen baka bir yapı ritüelinde⁴³ uzun boylu işlenen dam girişlerinin çatıya çekilmesi konusuna burada da yer verilmiştir. Yasaklanan veya değinilen konular arasında, muhtemelen kutsal oldukları için ormanlarda defi ihtiyaç etmek (ay. 5vd.), Hattuša'da tuvaletlerin ziyaret edilmesi, çöplerin temizlenmesi sorunu, kışın ocaklarda biriken küllerin atılması (bk. aşağıda) ve su depolarının yapımı gibi sağlık ve temizlik gibi çok geniş kapsamlı konular vardır.

Ay. 5vd.'ından itibaren tutarlı bir çeviri vermek mümkündür:

"Dağa [gidip] (oradaki) [büyük çuku]ra bü[yük abdest yapmasınlar]. [Dışıkları da Hattuša kenti] içine atmas[ınlar]. [Şimdi] büyük abdest konusunda çok dikkatli olunuz. [Bunun dış]ında ocaklarda (biriken külleri) aşağıdaki büyük kil çukuruna atmayın. Ayrıca saray [çevresinde mevcut] veya başka yerlerdeki su depolarının [bakımını iyi yapın] ve onları(n tabanlarını) taşla kaplayın⁴⁴; onları tesfiye ve stabilize edin⁴⁵. [Sahibi bulunduğunuz] üzüm bağları ve meyve bahçeleri[ne tuvaletinizi yapabilirsiniz(?). Tüm [dışıkları] bahçelere [taşısınlar]".

Yukarda verdiğim tercüme, şimdiye kadar verilen diğer bilim adamlarınıninkinden tamamen farklıdır, bundan dolayı, niçin böyle çevirdiğimin bazı yorumlarla belgelenmesi ve gerekçe gösterilmesi gerekir. Bundan başka, burada geçen bazı kelimelere de biraz daha yakından bakmamız gerekir.

Bu kelimelerin en başında ha-aş-šu-uş (ay. 9, 10) olarak yazılan haşšu-/haşša- gelmektedir. Bu kelime metnin tüm olarak değerlendirilmesi ve yorumlanmasında anahtar rolü oynamıştır. Bu kelimeye atfedilen anlam değiştiği anda her şey altüst olacak, metnin niteliği tamamen değişecektir ki, aşağıda ortaya çıkacak sonuç tam budur. Güterbock bu kelime Sumerce LUGAL "kral" kelimesinin ilk Hititçe silabik yazılışını (haşšu-) görmek istemiş⁴⁶ ve bu kanısını, Hititçe sözlüğüne sokması için J. Friedrich'e bildirmişse de, Friedrich takdire değer bir uzak görüşlülükle Güterbock'un bu görüşüne sözlüğünde yer vermemiştir⁴⁷.

42. Krş. benim müteakip altnotta vereceğim bir makaleme başlık teşkil eden "ebediyette intikal edecek şekilde inşa edeceksin!" kaydı.

43. KUB 55.25 + Bo 7740, A. Ünal, JCS 40, 1988, 98vd.; Belleten 205 1989, 1472vd.

44. wanallai-, bk. aşağıda.

45. iştalk-, gene bk. aşağıda.

46. Oriens 10, 1957, 363.

47. HW s. 64.

Ne var ki bir çok bilim adamı Güterbock'un görüşünü benimsemişlerdir⁴⁸ ve bu yanlış yoruma dayanarak sözüm ona "kraliyet çukuru"nun yapılış şekli, onun Hattuša'daki konumu ve kil veya kerpiç çukurlarının aynı zamanda tuvalet veya septik çukur olarak da kullanılması konusunda hiç de gereksiz tezler geliştirmişlerdir. J. Puvel ben bu araştırmanı bitirdikten sonra yayınlanan sözlüğünde⁴⁹ kelimeyi en son doğru olarak haš(š)- "küller" altında ele almış ve kendisinin de katkısıyla şimdiye kadar verilen yanlış yorum ve polemiklere hiç yer vermemiştir; tabii eğer bunu yapmış olsa, en başta kendisini tenkid etmesi gerekcekti. Ayrıca doğru olarak KUB 31.100'deki haššu- sözcüğünü de artık "kral" altına almamıştır.

haššu-'nın kral anlamına gelemeyeceği konusunda çok sayıda ipuçları vardır. En başta, LUGAL'ın silabik yazılışı niye KUB 31.100 kırık dökük bir enstrüksiyon metninde yer alsın? Enstrüksiyonlarda hep krallar buyruk veren kişiler olarak karşımıza çıkarlarken, niye bir başka birisi kralın tuvaletiyle ilgili buyruklar versin veya eğer bu şahıs bizzat kral ise niye kral kendisine dönük buyruklarda bulunsun? Bunun dışında haššu-'nın yüklemi olan fiil kırık olduğundan, burada hangi kelimeyi tamamlayacağımızı, yani haššu- ile ne yapıldığını bilemiyoruz.

Buradaki haššu-/hašša-'nın gerçek anlamını belirlemede ve onu takip eden fiilin tamamlanmasında en önemli ipucu, KBo 23.42 i 8 ritüel metninden ve onun duplikatından gelmektedir.

ha-aš-šu-uš I-NA AŠRI (KBo 24.57 i 8 AŠRI yazmıyor) h[(u-uš-šu-u)-li iš-ḫu-w)a-an-zi]⁵⁰ "haššu-/hašša-'yı kil çukurunun içine dökerler".

Bu metin yerinde cümlelerin nesnesi olan kralın "dökülmesi" olarak dışı olduğundan, burada ocak veya kül sözcüklerinin çoğul şeklini görmek akla en yatkını olacaktır. Bu metin yerine göre ocağın ihtiva ettiği küller, kurban masası ve tabanın süpürülmesiyle biriken diğer artık ve çöplerle birlikte boşaltılmaktadır. Ölü ritüellerinde de benzer bir durumla karşılaşmaktayız. Burada da hašša- "ocak" veya "kül, çer çöp" anlamına gelmektedir:

ha-aš- <šu-> uš-ma SALŠU.GI šara dai nu SAG.DUMÉŠ [AN]ŠE.KUR.RAMEŠ SAG.DU GUDHĪ.A kuuwapi warandat nu=uš apiya iš-ḫu-u-wa-i KUB 39 14 i 13-15; SAḪARMEŠ-uš-ma šara danzi nu SA[G.DUMÉŠ AN]ŠE.KUR.RAMEŠ[SAG.DUMÉŠ GUDMEŠ kuwapi

48. Hoffner, Moyer, Puhvel, Pieri; J. Tischler, HEG 2 1978 207 gibi.

49. HED 3, 1991, 210.

50. Transkripsiyon için bk. M.Salvini-I. Wegner, ChS 1/2 1986 131, 149; ayrıca V. Haas, UF 11 1979 343.

warandat nu-uš apiya iš-ḫu-u-w[a-an-zi]⁵¹; na=ašta šanḫanzi
SAHAR^{HI}.A-uš para išḫuwanzī⁵²

Bir adım daha ileri giderek J. Puhvel'in ḫaš(š)-/ḫašša- "kül" altına aldığı isimden bağımsız başka bir kelimenin varlığın da öne sürebiliriz⁵³.

Ayrıca ḫašša-'nın Sumerogram SAHAR "toz" ile değişmesinden hareketle, bunun SAHAR'ın fonetik okunuşu olduğunu, bunun da ocak anlamına gelemeyip, ocağın muhteviyatını, yani odunlar yakıldıktan sonra geriye kalan kül, kömür ve çöp artıklarını tanımlayabileceğini öne sürebiliriz.

SAHAR'ın döküntü "çanak-çömlek kırıkları" anlamı olduğu biliniyor⁵⁴. Günümüz Türkiye'sinin kırsal kesimlerinde ocakların geçici çöplük olarak kullanıldığı, taban süpürüldükten sonra biriken toz ve çöplerin toptan atılınca kadar geçici olarak burada toplandığı düşünülüyordu, bu durumun gayet mantiki olduğu anlaşılır. Maalesef Hitit ocaklarının mimari yapısı ve şekli konusunda pek fazla bilgimiz yoktur. Bir metinde ocağın dört köşesinden söz edildiğine göre⁵⁵, ocaklar herhalde dörtgen şeklinde idi. Hitit ocağının filolojik ve arkeolojik yönden incelenmesi bir doktora konusu olabilir.

Hitit başkentinin akropolü Büyükkale'de ocaklardaki kül ve kömür artıklarının boşaltılması gibi ilk bakışta basit gibi gözüken bir konunun niçin bir enstrüksiyon metnine konu olduğu gayet açıktır. İlk başta Boğazköy'de uzun aylar hakim olan soğuk kış ve iklim koşullarını göz önünde tutmalıyız. Büyükkale sakinleri buradaki büyük taş yapıları ısıtabilmek ve yemeklerini pişirebilmek için çok miktarda yakıt odununa gereksinme duymuş olacaktırlar. Eğer küller usule uygun olarak dökülmez veya atılmazsa, sorunlar çıkacaktır ki, bunların en başında sokakların kirlenmesi ve tozlanması gelecektir. Özellikle yağmursuz yaz aylarında rüzgar bu külleri savuracak ve tüm yapıların tozlanıp kirlenmesine neden olacaktır. Ayrıca küllerle birlikte sokaklara dökülecek yanan kömür artıkları (kor), oldukça sık iskan edilmiş bu yerde yangınlara da yol açabilecektir⁵⁶. Hitit krallarının Hattuša'da yangın tehlikesine karşı nasıl titiz davrandıklarını, Belediye reislerine yönelik buyruktaki şu emir açıkça belirtmektedir⁵⁷:

51. KUB 30.24a + KUB 34.65 i 21-22, HTR s. 58.

52. KUB 7.49: 2-3 Otten, age. 127; H.A. Hoffner, *AlHeth.* 1974 44; A.M. Jasink, *Mesopotamia* 13-14 1978-79 219 Anm. 31.

53. Krş. H. Berman, *The Stem Formation of Hittite Nouns and Adjectives* P. D. University of Chicago 1972 40, KUB 39.14 i 13'deki ḫa-aš-uš hakkında ve M. Popko, KUB 58 In-haltsübersicht nr. 68 satır 6.

54. Otten 1. c.; en son da A. Ünal, *SMEA* 24 1984 74 n. 9.

55. *ḫalhaltumari*-, KBo 19.128 iii 28.

56. Krş. bel madgalti enstrüksiyonu ... ve ḫešta- evindeki yangın tehlikesiyle ilgili olarak KBo 16.52 öy. 2vd., A. Ünal, *Belleten* 163 1977, 440vd.

57. KBo 13.58 ay. 27ff., Ünal, *yae* s. 339vd.

"Buna ilaveten, Hattuša'da bulunan müfettiş, nöbetçileri (normal) nöbete veya birinci nöbete çağırırsa, ateşi söndürün. (Eğer) ortanca nöbete çağırırsa, ateş gözetim altında tutulsun".

Tapınak enstrüksiyonu KUB 13.4 iii 46vd. da şöyle der: "Buna ilaveten, ateş konusunda çok dikkatli olun. Eğer tapınakta bir bayram (var) ise, ateşi çok (dikkatlice) gözetim altında bulundurun. Gece olur olmaz ocakta kalan ateşi suyla iyice söndürün. Eğer şurada burada ateş veya kuru odun (kalmışsa), onu söndüren kimse (iyi söndürsün). (Eğer) tanrının tapınağında bir yangın⁵⁸ çıkarsa sadece o tapınak mı mahvolur? Hattuša kenti (ve) kralın malı mülkü de mahvolmaz mı? Cürümü işleyen, zürriyetiyle birlikte yok edilecektir".

Nitekim kralların korktukları, metinlerden görebildiğimiz kadarıyla kral Urhi-Tešub'un saltanatı sırasında başlarına gelmiş, Hattuša'daki saray yanırmıştır⁵⁹.

hašša- ile ilgili olarak yukarda verdiğimiz bilgilerin ışığı altında şimdi şalli huššelli- "kil çukuru"'nın anlamı da tamamen değişmektedir. Bunun artık "kraliyet septik çukuru"'nu ifade edemeyeceği kesindir. Aksine, yeniden yorumladığımız bu enstrüksiyon metni ay. 6'da benim okuyuş ve yorumuma göre kil çukuruna dışık atılmasını veya burasının tuvalet olarak kullanılmasını yasaklamaktadır. Bu durumda kil çukurunun fonksiyonu, burasının insan dışıkları ve hayvan tersinin atıldığı yer olduğu ve tüm bu halitanın samanla birlikte, Hititler tarafından kerpiç yapımında kullanılmış olduğu tezleri artık anlamını yitirmektedir⁶⁰. Ritüel temizliği o kadar yüceleştiren bir toplumda insan dışığı ve tersin inşaat malzemesi olarak kerpiçte kullanılması ve böylece tapınak ve konutlara kadar sokulması düşünülemez. Bu madde tanrı ve insanlar için kötü koku saçacaktır. Metnin ay. 14vd.'ında belirtildiği gibi, insan dışıklarının bağ ve bahçelere atılmasında sakınca yoktu. Bunun gübre niteliği taşıdığını Hititler de farketmiş olabilirler.

huššelli- "kil çukuru"'nın niteliği ile ilgili metin yerlerine bakmaya devam edelim: huššelli- ile SAHAR'ın bir metin yerinde değişmesinden⁶¹ hareketle Otten huššelli-'yi SAHAR ile eşitlemiştir⁶². Ancak bu metin yerini Salvini-Wegner'le birlikte (agy.) AŠ-RI h[u-uš-šu-ul-li olarak okuduğumuzda, Otten'in fikrine katılmak için bir neden kalmadığı görülür. Ne Otten, ne de Haas⁶³ huššelli-'nin Hurrice huš-, Urar-

58. Metin burada "günah" sözcüğünü kullanıyor.

59. KUB 21.38 öy. 10, Ünal, yae s. 440.

60. Hoüffner, Laws 1965 152vd.'da böyle bir yorumda bulunmuştur.

61. KBo 23.42 ve KBo 24.57.

62. KBo 24 s. VI altnot 2.

63. UF 11 1979, 343.

tucahušu-'dan -ulli sonekiyle türetilmiş olduğunu öne sürüyor. Kanımca huššulli-'nin kökenini ararken böyle etimolojik bir bağlantı kurmaya gerek yoktur. huššelli- ile huššullu-'nin aynı sözcüğün varyantları olduğu, Hurrice'de mevcut e/u değişimiyle kolayca açıklanabilir. Örneğin aidiyet sıfatı eki -hhe/-hhi geriye doğru etkileyerek e'yi u yapmaktadır: aštuhhe "dişi" (*aštehhē'den)⁶⁴. Eğer kelimenin kökenini Hurrice *hušše olarak kabul edecek olursak e/u değişimi daha kolay açıklanabilir, yani -ulli sonekinin geriye doğru etkisi olarak; krş. -uhli-, -ul-, -umme-, -uš-, -uzzi- vs. eklerinden önce e/i'nin değişmesi. Haas daha sonra huššulli-'yi huššeli-'yi huššeli-'nin bir varyantı olarak kabul etmekle fikrini değiştirmiş gözüküyor⁶⁵. Zaten ben ve Haas'dan çok önceleri H.Berman IBoT 1.12 i 5'e dayanarak bu ortaklığı görmüştü⁶⁶:

IBoT 1.12: (1) [ma-aḥ-h]a-an-ma-kán LUGAL-uš KÁ.GAL-aš (2) [an-]da a-ri ^{LU}ALAN.ZU₉ a-za-u-a (3) ḫal-za-a-i LUGAL-uš-kán KÁ.GAL-az ša-ra-a (4) a?ri nu-kán ZAG-za ku-ut-ti an-da [ša]l-la-ya-aš hu-uš-šu-ul-li-ya-aš (6) [ú-i]z-zi(?) 1 UDU-ma-aš-ma-aš (7) [...]x LUGAL pi-an-zi

Kil çukurunun Hattuša'daki yeri acaba nerede idi? Bugünkü Orta Anadolu'da bu kil çukurlarının, kil ve suyun bol olması nedeniyle çayırıklara ve su vadilerine yakın aluvyonel vadi tabanlarında yer aldıkları gözlenmektedir. Yakında bulunan çayırık ve harman yerleri ayrıca kerpiçlerin kolayca kurutulmasını sağlamaktadır. Boğazköy'de bunun için en uygun yer, modern yerleşim yeri ile Büyük Tapınak arasında yer alan büyük harman yeri veya eğer burası eskiçağlarda meskun idiyse, Büyükkaya deresi ile Yazır deresinin birleştiği yere yakın bir çayırıkta aranmalıdır, yani bugünkü Hükümet Konağı, Müze ve kazı evinin bulunduğu arazi.

Araştırması gereken diğer sözcük metinde güçlkle okunabilen kuelu-wana-/kuluwani-'dır. Şimdiye kadar hiç kimse tarafından okunup dikkate alınmayan KUUUB 31.100 ay. 11 dışında bu kelime yalnızca Åsker Yemi-ni metninde ve başka kırık bir metinde karşımıza çıkmaktadır:

(12) ma-a-an ^{UZU}ar-ḫa [...] (13) nu A-NA GUNNI^{HI}A p[i-ra-an] (14) 2 ku-e-lu-wa-ni-iš TUR ? i[-y]a-an-te[eš] (?) (15) nu [wa-]a-tar ú-da-an-zi na-aš-ta A-NA D[UG] (?) (16) [-]uš ar-ḫa a-ar-ra-an-zi [17] [na-aš-]ta wa-a-tar ku-lu-wa-na-aš an-da (18) [la-ḫu-wa-a]n-zi ? wa-a-tar-ma ^{LÜ}.MEŠiš-ma-na-li-iš (19) ...x KUŠgaz-zi-ga-az-za ú-da-an-zi //

64. F. Bush, *Grammar of the Hurrian Language* 1964; Laroche, GLH 1980 25.

65. IWO 19 1988 182.

66. *The Stem Formation Hittite Nouns and Adjectives* Ph. D. Chicago 1972 14.

(20) [nu GU]D^HI.A-aš UZU^Upa-an-du-ḫa-aš ú-da-an-zi (21) [n]a-aš-ta ku-e-lu-wa-na-aš wa-a-tar (22) UZU^Upa-an-du-ḫa-aš an-da la-a-ḫu-an-zi / 67.

Sözcüğün yer aldığı diğer metin ise çok kırıktır ve anlamının belirlenmesinde yardımcı olmamaktadır: KBo 22.203 öy. 6 ... k^Ulu-e-lu-wa-ni.

J. Friedrich Holt'un yazılı bir bildirisine dayanarak bu sözcüğü hiç bir kritik süzgeçten geçirmeden "lavabo" anlamıyla sözlüğüne almıştır⁶⁸. Ancak, Asker Yemini metnindeki pasaja yakından bakıldığında kueluwana-'nın başka bir anlamı çıkmaktadır: Bu metin yerine göre bir ocağın önüne iki adet küçük kueluwana- yapılmaktadır (iya-). Su taşıyor ve bir kabın içinde tanrı heykelcikleri olması muhtemel nesneler yıkıyor. İşte bu kabın içinde biriken bulaşık suyu kueluwana-'nın içine dökülüyor (laḫuwai-). Seyisler başı bu suyu deriden bir hortum vasıtasıyla (KUŠgazziga-) taşıyor ve sığırların mesanelerine(?) döküyor. Buradaki büyüsel ayinin anlamı ne olursa olsun, şurası kesindir ki, kueluwana-"lavabo" anlamına gelemmez. Buradaki kueluwana- kullanılmış suların içine boşaltıldığı bir su deposu görevini yapmaktadır. KUB 31.100 ise kueluwana-'nın saray kompleksi içersinde büyüyle ilgili olmaksızın pratik olarak kullanılan bir nesne olarak var olduğunu kanıtlamaktadır. Bundan dolayı onun sistern gibi büyücek bir şey olduğunu gösterebilir. Burada biriktirilen sular içme suyu, zeminlerin yıkanması ve hatta yangın söndürmede kullanılmış olabilir. Metinde kueluwana-'nın bakım ve onarımı ile ilgili olarak ištalk- "düzeltmek, tesviye etmek, stabilize etmek" fiili kullanılmaktadır⁶⁹. Bu fiilin kesinlikle neyi ifade ettiği başka hiç bir metin yerinde geçmeyen wanallai- sözcüğünün anlamına bağlıdır. ištalk-'tan önce yapılan bir eylem olarak insanın aklına hemen "kueluwana-'nın duvarlarını ve tabanını çamurla sıvamak" veya "tabanını kil veya geren toprağıyla kaplayıp stabilize etmek" gelecektir. Hatta bu stabilize işi kum ve çakıl taşlarıyla da yapılmış olabilir. Gerçekten de Luvica'de Laroche'un "kaya bloku, stel" diye tercüme ettiği bir wan(n)i- sözcüğü mevcuttur⁷⁰. Şimdi wanallai- kelimesini Luvice wani-/wana-'dan -alla(i)- ekiyle türetilmiş olarak kabul etmemek için hiç bir neden yoktur. Böylece kelime "taşla, çakılla döşemek" anlamına gelecektir ve bu da içeriğe pek güzel uymaktadır. -alla(i)- ekinin fonksiyonu hakkında krş. ḫaršan- "baş, kafa", ḫaršanalli- "çelenk, tac" ("başlık" anlamında!) ve bundan da ḫaršanallai- "tac takmak"; -al(1)iya-

67. KUB 58.77 obv. 1ff. bu metne paraleldir.

68. HW 3. Erg. as "Waschbecken?".

69. Bk. H.A. Hoffner, JCS 29 1977 152 altnot 3.

70. DLL 1959, 106.

için Sommer⁷¹ çok sayıda örnekler vermektedir, krş. puri- "dudak", puriyalli- "burunluk" ("dudaklık" anlamında), aiş-/iış- "ağız" iışalli- "salya, tükürük"⁷². Bir adım daha ileri giderek Boğazköy Büyükkale'deki C ve D yapılarıyla diğer yapılardaki küçük çaptaki su depoları veya havuzcuklarda kueluwana-'nın arkeolojik kalıntılarını görebiliriz. Bununla ilgili olarak 1990 yılında Güney Kalede'de yeni açılan mezar anıtlarla Kral kapısı arasındaki geniş ve düz arazide büyük boyutlu bir havuz ile 1991 yazında Ibikçam istikametindeki kent dışından bu havuza temiz su getiren su kanallarının bulunmuş olması çok büyük anlam taşımaktadır. Doğal su kaynaklarının az bulunduğu Yukarı Şehir ile Büyükkale ve Güney Kale'sinde bu tür suni su depolarının bulunmuş olması gayet doğaldır.

4. Şimdiye kadar metinlerden elde etmeye çalıştığımız bilgileri yorumlayıp, onları daha iyi anlayabilmek için aşağıda Hitit merkezlerinde bulunmuş olan arkeolojik buluntulara da yakından bir göz atmakta, bunları konumuz açısından gözden geçirmekte yarar vardır.

Şimdiye kadar ele geçen çok sayıdaki arkeolojik buluntular arasında sağlıklı ilgili yapı ve kuruluşların azlığı dikkati çekmektedir. Bu yapılar ya bulunamamış, ya da araştırmacılar tarafından tanınamamıştır. Yapıların işlevlerinin belirlenmesinde arkeologlar tarafından muhakkak ki hermenoytik bir takım hatalar yapılmaktadır.

Bildiğimiz gibi Hattuša'da karum yerleşmelerinden beri su kanalları mevcuttur. Taşlarla döşeli büyük bir kanal Büyükkale IVd tabakasına tarihlenen bir evin üstü açık avlusunun yağmur sularını dışarı boşaltmaya hizmet etmektedir⁷³. Aynı çağa tarihlenen Aşağı Şehirdeki evler bir sokak yolu üzerinde sıralanmaktadırlar. Sokak yolları taşlarla kaplı olup her iki tarafında da yağmur sularını taşıyan kanallar mevcuttur⁷⁴. Büyükkale IVc Eski Hitit tabakasında % 35eğilimli bir yamaçta güneydoğudan batı ve kuzeybatıya doğru giden pişmiş topraktan su boruları vardır. 1,5 metre sonra bazı geç devir yapıları tarafından tahrip edilmiş olan bu boruların her birisinin uzunluğu 70-72 c. dir. ve birbirlerine kille yapıştırılmıştır⁷⁵. Koni şeklindedirler ve sırtlarında temizlemeye ve hava basıncını dışarı vermeye yarayan delikler vardır⁷⁶. Benzer buluntularla Büyükkale'nin güneybatısında ve Yazılıkaya'da da karşılaşmıştır. Büyükkale'de eski sistemin yerine yeniden inşa edilen

71. HAB 1938, 86.

72. A. Kammenhuber, OLZ 1959 30.

73. P. Neve, Büyükkale 1982 23, Abb. 8, 26.

74. P. Neve, Wohnungsbau im Altertum. Diskussionen zur archaologischen Bauforschung 3 1978 47ff.; K. Bittel, Hattuscha 1983 50.

75. Neve, Büyükkale Abb. 15a.

76. Krş. R. Naumann, Architektur Kleinasien² 1972 190vd. Abb. 246.

bir kanalizasyon sistemi günümüze daha iyi korunmuş olarak gelmiştir. 15 metre uzunluğa kadar izlenebilen bu sistem aynı meşille güneyden kuzeye gitmekte ve potern kapının altından geçmektedir⁷⁷ Öncekilere nazaran daha ince ve uzun olan pişmiş toprak borular dar toprak kanalların içine oturtulmuş ve üzerleri kahverengi toprakla doldurularak örtülmüştür. Benzer borular Büyükkale IVb tabakasında, Aşağı Şehir'deki Büyük Tapınağın güney sahasında⁷⁸, Yazılıkaya'da⁷⁹ ve Alaca Höyük'te⁸⁰ bulunmuştur. Daha uzunca örnekler ise Büyükkale IIIa tabakasında ve Yukarı Şehirdeki V. Tapınakta⁸¹ ve Kral Kapısı'nın kuzey-doğusunda kent surları altında da bulunmuştur⁸².

Alaca Höyük kentinin planlayıcıları çok daha gelişmiş bir kanalizasyon şebeke sistemi geliştirmişlerdir. Bu sistem pişmiş toprak künkler yanında taş kanallardan oluşmaktadır. Üzerleri oval delikli bir künkler şebekesi çevre yapıların yağmur ve kirli sularını bir kanala akıtmakta, sular oradan da üzeri örtülü bir anakanal vasıtasıyla sifensli kapı altından kent dışına akıtılmaktadır⁸³. Maşat Höyük'teki büyük sarayın açık hava avlusunda biriken yağmur suları da bir kanal şebekesiyle dışarı akıtılmıştır⁸⁴.

Büyükkale IVb-a tabakalarındaki İmparatorluk çağı yapılarında su künkü kalıntılarına geniş çapta rastlanmaktadır⁸⁵. Alaca Höyük'te olduğu gibi burada da sular yan şebekeler yardımıyla 80 c. genişliğinde bir ana kanalda toplanıp dışarı verilmiştir⁸⁶.

Metinlerden sağlanan bilgilerde olduğu gibi, arkeolojik verilerin yorumlanmasında da bazı önemli güçlüklerle karşılaşmaktayız. Özellikle kazılarda karşımıza çıkan genel anlamdaki su kanallarından hangilerinin içme suyu taşımak, hangilerinin de kanalizasyon teşkilatının bir parçası olarak kullanılmış oludklarını tesbit etmek çok güçtür. İçme suyu kanallarının fonksiyon belirlenmesinde en önemli delil, onların taze su kaynaklarına kadar veya bu istikamette izlenebilmeleridir (bk. yukarda). Yazılıkaya ve Büyük Tapınakta durum böyledir⁸⁷. Güney kalesindeki büyük havuza taze su taşıyan kanallardan ise yukarda bahsetmiştim.

77. Neve Abb. 15b

78. Boğazköy II p. 37, Taf. 8.

79. Bittel ve diğerleri, Yazılıkaya 1976 117-119.

80. H.Z. Koşay, Alaca Höyük 1940-1948 lev. 94.

81. Krause, Tempel V 19.. 46ff. Abb. 16; E. von Schuler, HDA 1957 54.

82. Neve, Büyükkale 34f.

83. Naumann, yae. 299.

84. T. Özgüç, Maşat II 1982 79, Pl. 17.2; 18.2; 19.1; fig. 4.

85. Neve, Büyükkale 48.

86. Neve, 56f. and Beil. 28, 29.

87. Naumann, op. cit. 191ff.

Başkent Hattuša'nın içme suyu şebekesinin incelenmesinde bazı yapıların çeşitli araştırmacılar tarafından değişik, ve hatta yanlış yorumlandığı gözleniyor. En başta yağmur sularının toplanmasına yarayan Büyükkale ve Sarikale'deki sisternler vardır. Ayrıca havuzlar da vardır ki bunların bazılarının sadece dini veya ritüel amaçlarla kullanıldığı ileri sürülmüştür⁸⁸; bu görüşe göre Büyükkale C yapısındaki havuzun da, küçük çapta bir tapınağın açık hava havuzu olarak dini işlevi vardır⁸⁹. Hattuša Büyükkale ve Yukarı şehir gibi suyu kıt kesimlerde bu su şebekelerinin sadece dini amaçlı kullanılmış olduklarını kabullenmek oldukça güçtür; bundan dolayı biz bu yapıların en başka günlük ihtiyaçlar için yapılmış oldukları kanısındayız.

Büyükkale'deki 22.5x5 veya dar tarafı 1.5 m. boyutlarındaki büyücek havuzun asıl işlevi de sırlarla kaplıdır. Bu havuzun en başta çevre yapıların yağmur sularını toplamak için yapıldığı açıktır. Durum böyle olunca suyun altın değerinde olduğu akropolde yer alan bu havuza nasıl dini maksatlı kutsal bir havuz gözüyle bakılabilir?⁹⁰ Kutsal yönü olsa da, bunun Hattuşalılara pratik amaçlarla su sağladığı kesindir. İlkbahar Bayramını tasvir eden bir metin yerine göre⁹¹ bu havuzu orada sözü edilen ve rahiplerin yıkandıkları ve tanrı heykellerini de yıkadıkları "Büyük Havuz"la eşitleyebiliriz.

Aşağı Şehir, daha doğrusu Büyük Tapınak sakinlerine temiz içme suyu sağlayan ve tüm yıl boyu suyu olan bir su kaynağı ve çeşmesi bu tapınağın güneyinde bulunmuştur⁹². Bu çeşmenin kesinlikle günlük ihtiyaçlar için kullanılmış olması gerekir⁹³.

Arkeologlar sık sık kazı yerlerindeki çöp çukurlarından söz etmekte iseler de kentlerde biriken çöpler debüyük boyutlu olmasa bile sorunlar yaratmış olacaktır. Yol ve sokaklara yayılmış halde kazılarda bulunan çöp artıklarının gösterdiği gibi, bugün kırsal kesim Türkiye'sinde ve kısa bir zaman öncesine kadar bazı kentlerde olduğu gibi çöpler herhalde gelişmiş güzel atılmıştır.

Şimdiye kadar kazı raporlarında görebildiğim kadarıyla Hitit kentlerinin içersinde tuvaletlerin olduğuna dair yalnızca bir tek kayıt vardır. Büyükkale'de BK IVc tabakasında yer alan 4 odalı büyücek bir evi tanıtan P. Neve⁹⁴, 80x80 c. boyutlarındaki 1 numaralı oda tabanının nor-

88. P. Neve, *Regenkultanlagen, IM Beih. 5* 1971.

89 Neve, *yae s. 24*; aynı yazar *Büyükkale* 115.

90 Neve, *Büyükkale* 128.

91. KUB 17.35 iii 24ff., C. W. Carter, *Hittite Cult-Inventories*, Ph. D. Chicago 1962 130.

92. Bittel, *Hattuscha* 1984 81 Abb. 49.

93. H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient* 1954/1969², 119.

94. *Büyükkale* 38, Beil. 23, bb/17.

mal zemin ve duvar seviyesinden 40 c. daha derinde yer aldığını ve çakıl taşlarıyla kaplanmış olduğunu yazmaktadır. Eski ve yeni örneklerle karşılaştırma yapan Neve, bu odayı bir tuvalet yeri olarak kabul etmektedir. Yapıyı ayrıca Aşağı Şehir J/19 plankaredeki bir binanın kuzey köşesindeki bir odayla da karşılaştırmaktadır. Boğazköy'de çok uzun yıllar kazı yapmış olan K. Bittel görebildiği kadarıyla kazı raporları ve diğer yazılarında bir defa olsun tuvalet sözcüğünü kullanmamaktadır.

Yukarda detaylı olarak bizim de ele aldığımız IBoT 1.36 enstrüksiyon metnine dayanarak teorik olarak saraylarda böyle kuruluşların var olduğunu belirtmekle yetinmektedir⁹⁵.

Yukarda sunduğumuz araştırma, Eski Anadolu kentlerindeki sağlık, çöp ve tuvalet sorunlarının boyutları hakkında az da olsa bir fikir vermiştir. Araştırmamız aynı zamanda, belgelerimizi oluşturan çivi yazılı metinler okunurken hangi noktalara dikkat edilmesi, arkeolojik malzemenin değerlendirilmesi yapılırken nelerin gözönünde tutulması gerektiği konularında yeni gözlemler de getirmiştir.

95. Bittel, Hattuscha 89.

SEÇİLMİŞ BIBLİYOGRAFYA

- Alp, S., Hitit Kanunları Hakkında, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Cilt V,S.5, ANkara 1947, s. 465-482.
- Alp, S., Eski Önasya'da Siyasal İlişkilerden Bölümler, Cumhuriyetin Anma Kitabı, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, No: 239, Ankara 1974, s. 425-436.
- Balkan, K., Eti Hukukunda İçgüveylik, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi VI, Ankara 1948, s. 147-152.
- Balkan, K., İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına ait Bir Bağış Belgesi, Ankara 1973.
- Beran, Th., Die Hethitische glyptik von Boğazköy. Berlin 1967.
- Bilgiç, E., Hititlerden Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orjinal Tarafları, D.T.C.F. Dergisi IX s.3, Ankara 1951, s. 227-238.
- Bin-Nun, S.R., The Tawananna in the Hittite Kingdom, Texte der Hethiter 5, Heidelberg 1975.
- Bossert, H.Th., Ein hethitisches Königssiegel, Istanbuler Forschungen, Band 18, Berlin 1944.
- Darga, M., Puduhepa: An Anatolian Queen of the Thirteenth Century B.C., Mansel'e Armağan, Ankara 1974.
- Darga, M., Eski Anadoluda Kadın, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 2033, İstanbul 1976.
- Friedrich, J., Staatsvertrage des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache I-II, Leipzig 1926-1930, MVAeG 31/1, 34/1.
- Friedrich, J., Die Hethitischen Gesetze, Leiden 1959, 2. Aufl. 1971.
- Goetze, A., Kleinasien, zweite neubearbeitete. Aufl. (Handbuch der Altertums-wissenschaft, München 1957.
- Gurney, O., The Hittites, London-Harmondworth 1961.
- Güterbock, H.G., Siegel aus Boğazköy I-II, Berlin 1940-1942.
- Güterbock, H.G., Authority and Law in the Hittite Kingdom, JAOS Suppl. 17 1954.
- Hoffmann, I., Der Erlass Telipinus, Heidelberg 1984.
- Imparati, F., Le Leggi Ittite, Roma 1964.

- Kinal, F., Eski Anadolu'da Kadının Mevkii, Belleten XX Ankara 1956.
- Kinal, F., Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1962.
- Laroche, E., Catalogue des Textes Hittites, Paris 1971.
- Macqueen, J.G., The Hittites and their contemporaries in Asia Minor, London 1986.
- Otten, H., Hethitische Totenrituale. Berlin 1958.
- Otten, H.-Soucek, V., Das Gelübde der Königin Puduhepa an die Göttin Lelwani, StBoT 1, 1965.
- Schaeffer, F.A., Ugaritica III, Paris 1956.
- Schmökel, Kulturgeschichte des alten Orient, Stuttgart 1961.
- Schuler, E. von, Die hethitischen Gesetze, Texte aus der Umwelt der Alten Testaments, Band I Lief. I, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn 1982.
- Süel, A., Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili bir Direktif Metni, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları No: 350, Ankara 1985.
- Szabo, G., Ein hethitisches Entsühnungsritual für das Königspaar Tuthalia und Nikalmati, Texte der Hethiter 1, Heidelberg 1971.
- Werner, R., Hethitische Gerichtsprotokolle, StBoT 4, 1967.